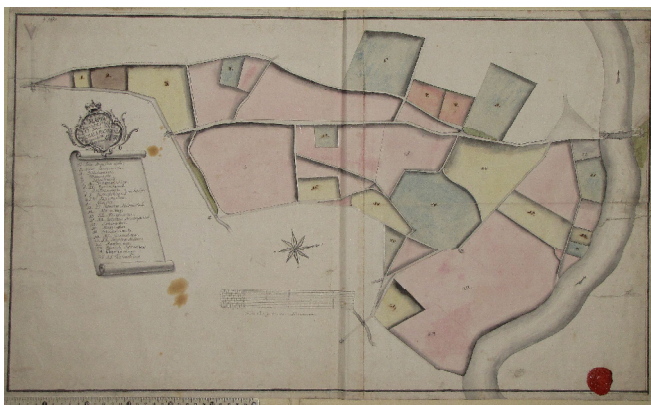

Tadeusz Bernatowicz
Katedra Historii Sztuki
Uniwersytet Łódzki

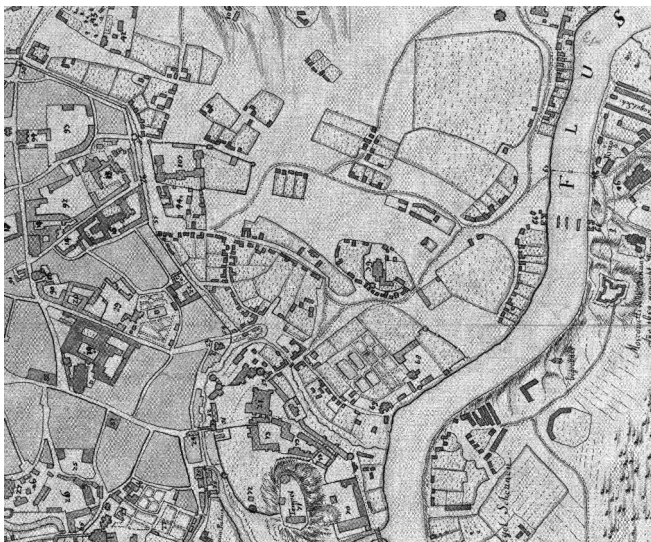
KSIĄŻĘCY SPLENDOR W STOLICY. REZYDENCJE I DOBRA RADZIWIŁŁÓW W WILNIE XVI-XVIII WIEKU

Nie ma drugiego rodu w historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, który posiadałby tak wielki wpływ na politykę, kulturę i gospodarkę tej części Rzeczypospolitej, jak Radziwiłłowie. Wyraziło się to w wielokrotnym sprawowaniu w XVI-XVIII wieku najwyższych urzędów: wojewodów i kasztelanów wileńskich, hetmanów polnych i wielkich litewskich, marszałków dworskich i wielkich litewskich – by wymienić tylko najważniejsze. Zrozumiałe jest, że pełnienie powyższych funkcji wiązało się z posiadaniem rezydencji w Wilnie. Od XVI w., gdy doszło do wykształcenia się dwóch gałęzi Radziwiłłów – kalwińskiej na Birżach i Dubinkach oraz katolickiej na Ołyce i Nieświeżu – posiadały one liczne, ale oddzielne posiadłości w stolicy i w jej okolicach. Po wygaśnięciu linii birżańskiej wraz ze śmiercią Bogusława Radziwiłła w 1669 r. dobra sukcesywnie stawały się własnością Radziwiłłów z Nieświeża. Posiadłości te znajdowały się na terenie jurydyki, której zasięg i obszar możemy poznać na podstawie planu wykonanego dla Michała Kazimierza „Rybeński” (przed 1762 r.) *MAPPA Iuryzdyki Wileńskiej I.O. Xięcia Jo Mci MICHAŁA RADZIWIŁŁA Woiewody Wileńskiego Hetmana WW. X. L.* (il. 1, 2)¹. Jej granice zawierały się między rzeką Wilią wzdłuż, której biegła później ul. Żygmontowska (Žigimantių g.) oraz ulicami Wileńską (Vilniaus g.), Jagiellońską

¹ *MAPPA / Iuryzdyki Wileńskiej / I.O. Xięcia Jo Mci / MICHAŁA RADZIWIŁŁA / Woiewody Wileńskiego / Hetmana WW. X. L.*, fot. ze zbiorów autora.

Il. 1. Wilno, plan jurydyki Radziwiłłów.
Mappa iurydyki wileńskiej (...)
Michała Radziwiłła..., ok. poł. XVIII w.,
fot. ze zbiorów autora

Il. 2. Wilno, rezydencja Radziwiłłów
(pałac „Bogusławowski”),
fragm. Planu der Stadt Willda... z 1737 r.,
wg Vilniaus miesto planai...

(Jogailos g.), Zawalną (Mieście Sienos g.), Mostową (Tilto g.), Tatarską (Totorių g.), Ludwisarską (Liejyklos g.), Zamkową (Pylimo g.), i Arsenalską (T. Vrublevskio g.). Na rysunku czerwonym kolorem pokryto części należące do Radziwiłłów, szarym do duchownych – karmelitów, misjonarzy, jezuitów i dominikanów. Ponadto wyodrębniono działki stanowiące własność Putkamera, Pakoszowskiego, Białłozora, Petruszewicza, Chomińskiego, Użłowskiego oraz księży Ciechanowieckiego i Jastrzębskiego². Na tym obszarze występuje para nazw – pałac „Januszowski” i pałac „Bogusławowski” – przywołujących istnienie dwóch najokazalszych rezydencji Radziwiłłów w Wilnie, ukształtowanych w XVI i XVII w. przez linię książęcą na Birżach i Dubinkach.

Pałac „Bogusławowski” na Puskarni

Dla szczegółowych badań nad kształtowaniem się zespołu rezydencjonalnego Radziwiłłów birżańskich w Wilnie – naprzeciw Zamku Dolnego i katedry – ważniejsze znaczenie ma plan znajdujący się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, opublikowany

² Legenda: 22. Pałac Bogusławowski. / 5. Pałac Januszowski. / 1. Putkamerowski. / 2. Kalwiński. / 3. Pakoszowski. / 4. X. Ciechanowieckiego. / 6. XX. Dominikanów. / 7. Białłozorowski. / 8. X. Jastrzębskiego na Jurydyce / 9. XX. Misjonarzy. / 10. Miejskie. / 11. XX Jezuitów Akademickich. / 12. Użłowskiego. / 13. XX. Misjonarzy. / 14. XX. Jezuitów Nowicyackich. / 15. Horodnictwo. / 16. Horodnictwo. / 18. Petruszewiczowski. / 19. XX. Karmelitów. / 20. XX. Jezuitów Akadem. / 21. Horodnictwo. / 23. Różnych Jchmosciów / 24 Chomińskiego. / 25 XX Karmelitów.

przez Birutę Rūta Vitkauskienę i datowany przez tę Badaczkę na 2 poł. XVII w.³. Odzwierciedla on układ zabudowy na działce Radziwiłłów. Konfrontacja rysunku z inwentarzami z lat 1620 (aneks I)⁴, 1670 (aneks II)⁵ i 1694 (aneks III)⁶ pozwala na daleko idące identyfikacje elementów przestrzennych rezydencji książęcej, jak i przemian niektórych budowli. Działka radziwiłłowska zajmowała całą szerokość terenu między Wilią a ul. Mostową. Od strony katedry odcięto pas z podziałami na małe działki, od północy, na dawnej nieruchomości Kisków, również dokonano parcelacji. Na prostokątny dziedziniec od ul. Mostowej prowadziły dwie murowane bramy.

Obecność Radziwiłłów na terenie tzw. Puskarni nad Wilią, naprzeciw Dolnego Zamku można wykazać co najmniej od przełomu XV i XVI w., choć trudno precyzyjnie ustalić kiedy i w jaki sposób obszar został przejęty. Związki rodu z Wilnem sięgają połowy XV w., gdy protoplasta Krystyn Ościk, pełnił funkcję kasztelana wileńskiego w czasach Władysława II Jagiełły i Aleksandra Jagiellończyka. Syn Radziwiłł Ościkowicz pozostawał w elicie możnowładców Wielkiego Księstwa Litewskiego, sprawując urząd kasztelana wileńskiego⁷. Następnie jego jedyny syn Mikołaj Radziwiłł (zm. przed 1477) osiągnął również urzędy wojewody wileńskiego i kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, a po nim obie funkcje przejął Mikołaj I Radziwiłłowicz (zm. 1509/1510). Zgromadził liczne majątki ziemskie, posiadał też „dom w Wilnie”, o czym wspomina Mirosława Malczewska, ale brak bliższych informacji na jego temat⁸. Sytuacja jest o tyle zagadkowa, że zachowało się dużo dokumentów związanych z posiadanymi dobrami, a nawet szczegółowych podziałów między spadkobierców. Nietypowość zjawiska polega na nieuwzględnianiu w dokumentach nieruchomości wileńskich, choć skądinąd wiadomo, że takowe posiadał. Z ustaleń Biruty Vitkauskienę, opierającej się na badaniach Rymvydas Petrauskasa wynika, że część terenów nad Wilią – w bezpośredniej bliskości murów zamkowych – była na pocz. XVI w. w dyspozycji wspomnianego Mikołaja Radziwiłła, który podarował działkę karmelitom w 1506 r. pod klasztor i kościół

3 B.R. Vitkauskienė, *Ogrody barokowe Kisków i Radziwiłłów w Wilnie na Puskarni*, „Barok. Historia - Literatura - Sztuka”, 13/1 (25), 2006, s. 138-139.

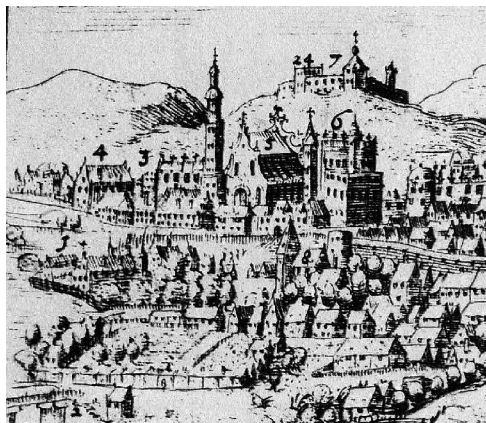
4 Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie Archiwum Radziwiłłowskie [dalej AGAD AR], dz. XXVI, nr 37, s. 46-50; *Regestry we dworze wileńskim. Ochędostwa rozne ktore Xzna Jejmsc Po smierci Xcia Jeo mci odebrała roskazała p. pękalskiemu*.

5 AGAD AR, dz. XVIII, nr 275, s. 1-2; *Mieszczanie w Jurydykach do Pałaców Wileńskich Jurydyki Xcia Jmci Pana Koniuszego (...) należących zamoyey administracy osiedli j przybyli od roku 1662 az do Roku 1667 których (...) wzawiadywanie Panu Staroście Dubinskiemu podalem oraz z Pałacami y wszystkiemi donich należącymi przynależnosciami (...)*.

6 AGAD AR, dz. XVIII, nr 275, s. 15-21; *Inwentarz (sic!) Dworu Murowanego nad Wilią Leżącego Jaśnie Oświeconemu Xiążęciu Jmć Panu Podkanclerzemu Wielkiego Xięstwa Litewskiego Destynowanego (...)*.

7 M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów od XV do połowy XVI wieku*, Warszawa-Poznań 1985, s. 30-32.

8 *Ibidem*, s. 53.

Il. 3. Wilno, dwór i ogród Mikołaja Radziwiłła „Pioruna” (pałac „Bogusławowski”), fragm. panoramy miasta, ryt. T. Makowski, ok. 1600, fot. ze zbiorów autora

Matki Boskiej Śnieżnej. Zapewne już wcześniej prestiżowe tereny między zamkiem, Wilią a murami miejskimi znalazły się w orbicie zainteresowań Radziwiłłów. Dwory i działki w tym rejonie posiadali Hlebowiczowie, Zaberezińscy, Kiskowie – najbardziej znaczące ówczesne rody. Znajdowały się tam również zabudowania królewskie – stajnie wzniesione przez Zygmunta Augusta. Możemy przypuszczać, że również Mikołaj posiadał tam dwór, zwłaszcza, że z racji pełnionych urzędów z miastem łączyły go silne związki. Był też fundatorem odnowy kościoła bernardynów, w którym został pochowany⁹.

Jego trzech synowie zapoczątkowali najważniejsze linie rodowe: Mikołaj II (zm. 1522) – na Goniądzu i Medelach, Jerzy I (zm. 1541) – na Birżach i Dubinkach oraz Jan I (zm. 1522) – na Ołyce i Nieświeżu. Pierwsza wygasła już w następnym pokoleniu, druga w 1669 r., a do naszych czasów przetrwała linia nieświeska. W świetle dotychczasowych ustaleń w XVI w. na obszarze między ulicami Arsenalską, Mostową, Wileńską i Zygmontowską (Wilią) znajdowało się kilka zespołów osadniczych.

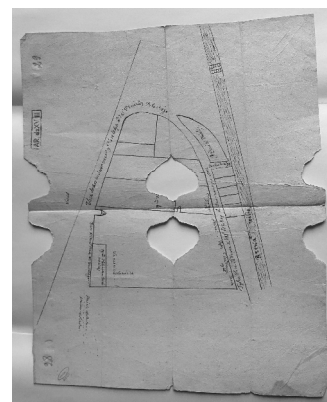
Komasacja nieruchomości, przedstawiona na XVIII-wiecznym planie *Mapa iurydyki wileńskiej*, dokonywała się przez dziesięciolecia. Przy obecnym stanie badań nad osadnictwem w Wilnie nie sposób precyzyjnie określić szczegóły przemian terytorialnych i zagospodarowania tego terenu. Opierając się na typowych mechanizmach osadniczych należy przyjąć, że jednym z miejsc o najstarszej metryce jest obszar, na którym ukształtował się pałac Bogusławowski.

W XVI w. tereny za rzeką Wilenką, na wschód od ul. Mostowej stały się obszarem organizacji zaplecza gospodarczego dworu królewskiego; znajdowały się tam wspomniane wyżej stajnie – „wielka oboźna” Zygmunta Augusta. W 1547 r. wykonano prace ziemne, wykopano trzy stawy, przy których wzniesiono trzy baszty wskazujące na wyodrębnienie terenu jako ogrodu, co ustaliła Vitkauskienė¹⁰. Z analizy topograficznej i planu z 1808 r. wynika, że owe elementy wodne są identyfikowalne terytorialnie i stanowią ważny punkt odniesienia w rekonstrukcji kształtowania się zabudowy na tym obszarze.

⁹ K. Pietkiewicz, *Radziwiłł (Radziwiłłowicz) Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: Psb], z. 125, t. 33/2, 1986, s. 316.

¹⁰ B. R. Vitkauskienė, *op. cit.*, s. 138-139.

Drugi zespół osadniczy na terenie tzw. Puszkarni należał w poł. XVI w. do Kisków, którzy posiadali nieruchomość na trójkątnej działce między ówczesnie istniejącymi ulicami Mostową (Tilto g.), Zygmuntofską (Żigimantų g.) oraz późniejszą Bogusława Radziwiłła. Ostatnim właścicielem dworu był Janusz Kiszka (zm. 1654), wojewoda połocki, po śmierci którego drogą skomplikowanych procesów dziedziczenia budynek stał się własnością Radziwiłłów. Teren odnotowany został na rysunku opublikowanym przez Birutę Rūtę Vitkauskienę i datowanym przez nią między 1623 a 1655 r. (il. 4)¹¹. Określmy go jako „nieruchomość Kisków”, ponieważ Radziwiłłowie pozyskali działkę od wojewody połockiego Janusza Kiszki. Poświadcza to napis na schematycznym planie: *Ulica do mostu Murowanego [górny bieg ul. Mostowej, przyp. TB] y Place nabyte od JMci P. Woiewody Połockiego*. Wzdłuż Wilii, choć

Il. 4. Wilno, plan sytuacyjny nieruchomości Radziwiłłów, wcześniej Kisków (pałac „Bogusławowski”), 1623-1655. Oryg. AGAD

nie bezpośrednio nad brzegiem przebiegała *Tylna ulica za dworem XJM od ulicy do murowanego mostu*. Opisy na planie informują, co stało się na tej trójkątnej posesji, podzielonej na siedem nierównych części. Na najobszerniejszej, trapezoidalnej z zaznaczonymi bramami – główną oraz do ogrodu – znajdowała się *kamienica* opisana również jako *Dwor XJMsci Pana Wilenskiego*, czyli murowany budynek mieszkalny. Okazałość założenia podkreślał, jak to scharakteryzowano: *ogrod z labirintem Za Kamienicą*. Na tej samej działce, ale od strony Wilii znajdowały się obiekty gospodarcze, *stainie* (sic!) i dom drewniany (*dom drewniany bel*). Odnotowanie dwóch baszt w tej części posesji nie dziwi, bo elementy instalacji należały do charakterystycznych cech siedzib, nawet miejskich. Na drugiej co do wielkości części, na planie nieruchomości Kisków widnieje napis *ogrod Z [--]*, co wskazuje, jak to udowadnia Vitkauskienė na istnienie ogrodu z bogatym zagospodarowaniem oraz budynkami: *domem starościńskim* i *dom drewnianym*¹². Na pozostałych działkach nie znajdujemy żadnych adnotacji, choć niewątpliwie znajdowały się tam jakieś obiekty. *Plan von der Stadt Willda* prezentuje jakąś fragmentaryczną zabudowę, a na *Mappie iuryzdyki...* teren ten jest własnością Radziwiłłów.

Trzecim, najbardziej interesującym nas zespołem osadniczym w XVI w. była siedziba Radziwiłłów, która rozciągała się między stajniami Zygmunta Augusta, leżącymi przy ul. Mostowej, a rzeką Wilią. Po Mikołaju I Radziwiłłowiczu (zm. 1509) odziedziczył ją w 1510 r. protoplasta linii birżańskiej Jerzy (zm. 1541), kasztelan

¹¹ *Ibidem*, s. 140.

¹² *Ibidem*, s. 152.

wileński i hetman wielki litewski. Z aktywnością spadkobiercy można łączyć powstanie dworu („curia”), którego istnienie odnotowano w 1546 r. przy okazji wznoszenia stajni dla królewicza. Obiekt odziedziczył w 1541 r. syn Mikołaj „Rudy”. Praktyka lokalna i stosowane w połowie XVI w. typy budowli mieszkalnych w Wielkim Księstwie Litewskim wskazują, że w czasach Jerzego Radziwiłła był to dwór drewniany lub szkieletowy. Nie był więc na tyle okazały, by mógł służyć jako miejsce spotkań Barbary Radziwiłłówny z Zygmuntem Augustem. Zapewne z inicjatywy „Rudego” powstał renesansowy, murowany dwór. Znajduje to uzasadnienie w historii królewskiego romansu i roli jaką odgrywał w nim „Rudy”, brat Barbary. W 1544 r. Zygmunt August objął władzę na Litwie i nominował Radziwiłła na podczaszego litewskiego, następnie łowczego litewskiego. W 1547 r. król zawarł potajemnie ślub z Radziwiłłówną, a „Rudy” za pomocą „Czarnego” otrzymał od cesarza tytuł książęcy¹³. Nie ulega wątpliwości, że murowany dwór istniał w 1584 r., bo po śmierci „Rudego” przy podziale dóbr z bratem Mikołajem, łowczym litewskim, Krzysztof „Piorun” otrzymał *dwór murowany nad Wilią z jurydyką w Wilnie*¹⁴. Po śmierci Krzysztofa „Pioruna” (zm. 1603), jego syn, kasztelan wileński Janusz przejął nieruchomości w 1604 r. określaną, jako *kamienicę wielką lub dwór wielki murowany, [...] z mieszczany należącemi*.

Około 1600 r. Tomasz Makowski, nadworny artysta Radziwiłła „Sierotki” wykonał panoramę Wilna, na której oznaczył tylko jedną nieruchomość rodu – właśnie tę położoną na Puszkarni i należącą wtedy do Krzysztofa „Pioruna” (il. 3). Wymowne jest wprowadzenie w legendzie jako nr 1. opisu *Domus Jllmi Principis Radzivilli in Birze ducis*, a także miejsca szkoły kalwińskiej, wskazując na niepoślednią rolę „Pioruna” w powstaniu widoku – zwłaszcza, że „Sierotka” w tym czasie należał do ortodoksyjnych zwolenników katolicyzmu. Makowski należał do artystów rzetelnych i wiernie ukazujących szczegóły obrazowanych budynków, jak widzimy to choćby na przedstawieniach siedzib radziwiłłowskich, Nieświeża, Birż czy Klecka. W tym przypadku również zagospodarowanie działki, choć ukazane w małej skali i nieco zdeformowane perspektywicznie, można uznać za odzwierciedlające ówczesny stan. Widzimy na nim parcelę podzieloną na dwie części wygrozdzone parkanem. Bliżej zamku, częściowo wśród zadrzewienia wyróżnia się murowany, parterowy budynek na planie wydłużonego prostokąta z okrągłą wieżą przystawioną od strony murów miejskich. Elewacja boczna jest wyraźnie trójosiowa, a od strony ogrodu odczytać można pięć osi. Widoczne jest również

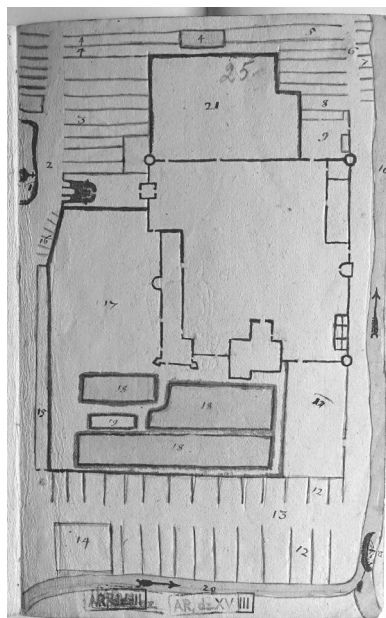
13 H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym* [w:] Psb, z. 125, t. 33/2, 1986, s. 321-335. Autor hasła podał „latem 1545 król pokrył koszty budowanego przez Radziwiłła pałacu w Wilnie”. Informacja ta wymaga wyjaśnienia w dalszych badaniach, bo hasła słownikowe nie posiadają przypisów. W dalszych badaniach należy sprecyzować czy odnosiło się to do zamku królewskiego w Wilnie czy też właśnie do dworu Radziwiłła.

14 *Krzysztof Radziwiłł zwany Piorunem* (H. Lulewicz), [w:] Psb, z. 125, t. 33/2, 1986, s. 264-276.

charakterystyczne zwieńczenie elewacji bocznej w postaci dwustopniowych spływów. Obok znajdował się niewielki, parterowy, zapewne drewniany budynek o funkcjach mieszkalnych. Na drugiej części działki, od strony Wilii założony został ogród z kwaterami, centralną aleją prowadzącą do furtki nad Wilię. W ogrodzie, jak i na działce ukazanych jest jeszcze kilka budyneczków o skromnej formie architektonicznej i trudnej do sprecyzowania funkcji. Zatem na rycinie Makowskiego widzimy murowany dwór, wzniesiony przez Krzysztofa „Rudego”. Potwierdzałyby to skala budowli umożliwiająca stworzenia reprezentacyjnych wnętrz. Na tle ówczesnego, drewnianego budownictwa litewskiego budowla wyróżniała się okazałością i reprezentacyjnością. Wpisywała się poprzez kształt szczytu w renesansową tradycję Wilna, wyznaczoną przez przebudowę katedry w latach 1536-1538 przez Bernardino de Gianotisa i Giovanniego Ciniego. Wprowadzili oni renesansowe spływy w fasadzie świątyni bezwieżowej do architektury Wilna.

Więcej informacji o zidentyfikowanym na rycinie Makowskiego renesansowym dworze Radziwiłła „Rudego” dowiadujemy się ze sporządzonego między 1620 r. a 1627 r. *Regestru we dworze wileńskim...*, inwentaryzującego część dziedzictwa po śmierci Janusza Radziwiłła w 1620 r. Budynek wymieniony pod nazwą *krzyżowa kamienica* założony został na nieregularnym rzucie – prostokąta z dwoma wydatnymi ryzalitami, co widoczne jest na planie z AGAD-u (il. 5, 6) oraz na rysunku *Plan der Stadt Willda...* z 1737 r. Dwór zamieszkiwany był przez żonę kasztelana wileńskiego Janusza, Elżbietę Zofię z Hohenzollernów oraz córkę, na co wskazuje obecność *pokoju książniczki małej*, którą mogła być Elżbieta Eleonora (ur. 1615) lub raczej Zofia Agnieszka (ur. 1618). W dworze znajdowały się tylko cztery pokoje przeznaczone na sypialnie księżnej i jej córki, duży pokój o sześciu oknach, pełniący funkcje paradowej antykamery oraz niewielki gabinet-garderoba (*alkierzyk*). Godna Hohenzollerówny była okazałość wyposażenia w postaci atłasowych, aksamitnych, safianowych i kurdybanowych obić oraz dużej ilości szpalerów, kobierców i obrazów (16 portretów). W 1694 r. obiekt nazywany jest *pałacem krzyżowym*, zrujnowanym podczas wojny ze Szwedami o Moskwę, ale inwentarz uzupełnia nasz obraz budowli o piwnice pod całym dworem oraz istnienie przesklepionych schodów, zapewne do tychże piwnic.

Drugą okazałą budowlą zespołu rezydencjonalnego była *wielka kamienica*, również parterowa, ale o bogatszym programie funkcjonalnym, na który składało się osiem pomieszczeń: *izba stołowa*, trzy pokoje, dwie sienie oraz *izdebka mała* i *komora* o funkcjach gabinetowo-garderobianych. Nie ulega wątpliwości, że wnętrza wielkiej kamienicy pełniły funkcje reprezentacyjne, na co wskazuje obecność w stołowej izbie tapiserii niderlandzkich, 28 portretów (zapewne galerii rodowej), a w innych pokojach obicia aksamitem, adamaszkiem i atłasem. Tam zapewne rezydował książę. *Wielka kamienica* była budowlą późniejszą niż *kamienica krzy-*

Il. 5. Willno, plan sytuacyjny zespołu rezydencjonalnego Radziwiłłów (pałac „Bogusławowski”), poł. XVII w., oryg. AGAD

żowa, a jej powstanie mogło nastąpić w czasach przynależności nieruchomości do kasztelana wileńskiego Janusza 1604-1620¹⁵. Jak to ustalił Jarosław Zawadzki, już w 1604 r. książę przystąpił do remontu renesansowego dworu i wznoszenia drugiej budowli. Mimo śmierci inwestora w 1620 r. prace kontynuowano od 1624 do 1630 r., gdy majątność należała już do Bogusława Radziwiłła¹⁶. Początkowo budowla miała być wzniesiona w konstrukcji szkieletowej (pruski mur) przez Wilhelma, zapewne Pohla (Pol, Pollis)¹⁷, ale za radą dworzanina Aleksandra Steckiewicza zaczęto tworzyć w 1614 r. dwór murowany¹⁸.

Trzecim obiektem był skromny *dom drewniany*, w którym wymieniono zaledwie jedno wnętrze, *stołową izbę* dekorowaną portretami Radziwiłła i jego żony, osiemnastu scenami batalistycznymi oraz *obrazem bitwy na kropiwej*. Ten ostatni Marek A. Janicki w dociekliwym studium próbuje zidentyfikować ze sławnym obrazem *Bitwa pod Orszą*¹⁹. Jeśli przyjąć interpretację, którą program dekoracji wnętrza z obrazami batalistycznymi oraz wizerunkami książęcymi zdaje się potwierdzać, to występuje w tym przypadku sytuacja wyjątkowa. Zasługi militarne, tak ważne, jeśli nie najważniejsze dla kształtowania wizerunku zostały ulokowane nie w najokazalszych budowlach, kamienicy lub dworze, ale w drewnianym domu z jedną salą?²⁰ W 1694 r. budynek już nie istniał, zapewne spłonął podczas wojny w 1655 r., ale dowiadujemy się przy okazji, że *dom drewniany* był podpiwniczony. Na planie z AGAD-u przy murze od strony rzeki widoczny jest obiekt przekreślony w środku

15 J. Zawadzki, *Jak Krzysztof Radziwiłł (1585-1640) dwory i zbory budował. Uwagi do organizacji prac budowlanych w dobrach magnackich na Litwie w pierwszej połowie XVII w.* (w druku). Autorowi serdecznie dziękuję za udostępnienie maszynopisu.

16 AGAD, AR dz. V nr 4755, 8017a, 8080, 9304, 9448, 9448a, 12382/1, 14979, 15069, 15511, 17909, 18868. Por. J. Zawadzki, *op. cit.*

17 A. Skiepijan, *Architekci Janusza Radziwiłła*, „Barok. Historia - Literatura - Sztuka” 2009, 16/2(32), s. 185-196.

18 AGAD AR dz. V, nr 15062. Por. J. Zawadzki, *op. cit.*

19 M. A. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 173-225.

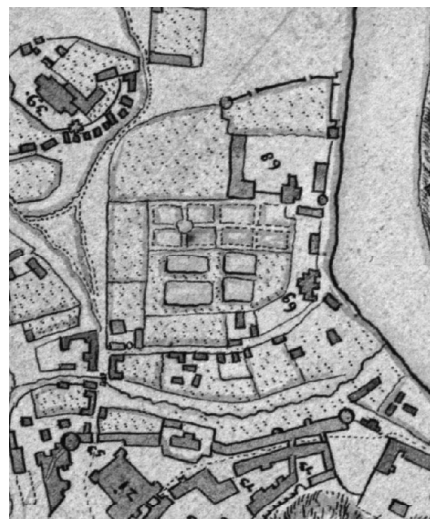
20 Por. T. Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697-1763)*, Warszawa 2011, s. 195-238.

na sześć części, zapewne dla odróżnienia, że wzniesiono go z drewna.

Reprezentacyjności rezydencji dopełniały dwa pawilony powiązane z kompozycją ogrodową. Wyposażenie *altany murowanej*, obitej szpalerami, z zawieszonymi obrazami wskazuje na budynek przeznaczony do rekreacji. Tak jak i dwuizbowa *łaźnia wileńska*, będąca wczesnym przykładem pawilonu-łazienki, wyposażonego w wanny, kołty, misy oraz również dekorowana obrazami. W 1670 r. była już zniszczona, ale pamięć o jej usytuowaniu przetrwała do 1694 r. Położona była między basenami ogrodowymi, *między temi sadzawkami plac gdzie łaźnia księżęcia bywała*, co można zidentyfikować na planie z AGAD-u w postaci rzutu wydłużonego prostokąta, oznaczonego nr 19. Na powyższym rysunku potwierdza się istnienie trzech narożnych, okrągłych baszt oraz wieży wysokiej w środku, wszystkich połączonych wysokim murem.

Po śmierci Janusza w 1620 r. nieruchomość odziedziczył jego syn Bogusław, koniuszy litewski, ale dopiero w 1636 r., nastąpiło jej pełne przejęcie. Wcześniej małoletnim spadkobiercą opiekował się stryj Krzysztof (zm. 1640). Wtedy w posiadaniu Bogusława znalazła się wileńska siedziba na Puszkarni. Syn Elżbiety Zofii z Hohenzollernów, wychowany w Niemczech, prezentował europejskie obycie oraz znajomość kultury i sztuki Europy Zachodniej. Był znawcą architektury, jak sam napisał w liście do zarządcy Dobkiewicza: *w budynkach [się] kocham*. Inwestycję prowadzono między 1636 a 1648 r. Zapewne w tym czasie przebudowano *kamienicę wielką* dodając piętro i aneksy, co widać na planie z AGAD-u. Wyróżniające znaczenie pałacu w systemie rezydencji księcia poświadcza również przechowywanie w nim bogatego zbioru dzieł sztuki – ok. 3000 obrazów, rycin i rysunków. W 1655 r. kolekcja została przewieziona do Królewca.

Podczas wojny, w 1655 r. pałac został złupiony przez Moskali. Po uspokojeniu się sytuacji Bogusław skoncentrował swoją uwagę na odbudowie rezydencji *przy bramie Wileńskiej*, otrzymanej w 1655 r. po stryjecznym bracie Januszu. W listach brak natomiast instrukcji związanych z inwestycjami na Puszkarni. Nie bez znaczenia jest też funkcjonująca w tradycji historycznej nazwa *Pałac Bogusławski*, identyfikująca niewątpliwie nie tylko właściciela, ale i fundatora. Wszystko wskazuje, że po zniszczeniach potopu świetności pałacu Bogusławowskiego nie przywrócono

Il. 6. Wilno, sytuacyjny zespół rezydencjonalnego Radziwiłłów („pałac Bogusławowski”), fragm. Planu der Stadt Willda..., wg Vilniaus miesto planai...

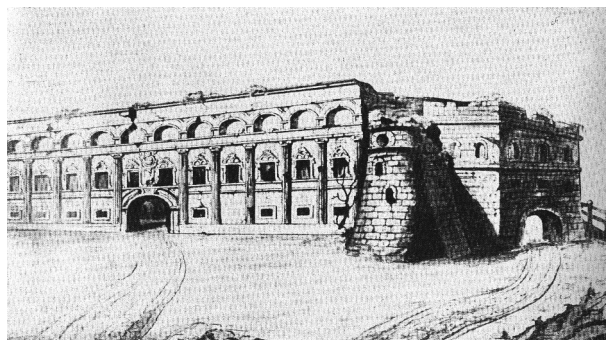
Il. 7. Wilno, widok na ruinę pałacu „Bogusławowskiego”.
Mal. Tadeusz Byczkowski (T. Bičkauskas),
1828 r., wg Wg Drémy...

i pozostał on w stanie zniszczonym, jedynie doraźnie zabezpieczanym. Potwierdzają to oba inwentarze z 1670 i 1694 r. Na planie *Plan von der Stadt Willda* z 1737 r. nadal opisany został jako 68. *Ruin:[e] Raziwilsch Palais*. Tuż przed rozbórką pałacu w 1828 r. Tadeusz Byczkowski (T. Bičkauskas) utrwalił na litografii widok tylnej fasady (il. 7). Widzimy na niej ruiny piętrowej budowli o nieregularnie rozmieszczonych otworach drzwiowych

i okiennych, zróżnicowanych wielkością i kształtem. Przyjmując nawet romantyczną konwencję rysowania reliktyw w tym czasie, te niekonsekwencje potwierdzałyby wieloetapowość kształtowania architektury pałacu. W ikonografii pałacu Bogusławowskiego występują widoki, których wierność budzi daleko idące wątpliwości. Około 1790 r. Pietro de Rossi, architekt i rysownik wykonał szkic (może kolorowany) pałacu Radziwiłłowskiego²¹. Według niego kopię (rys., piórko lawowany) stworzył Marceli Januszewski (M. Janusevičius) ok. 1835 r. (il. 8). To samo ujęcie zostało powtórzone na wykonanym w tym samym okresie olejnym obrazie Jana Szolma (J. Šolma) (il. 9). Oba te obrazki, a co za tym idzie i pierwowzór Rossiego, są architektoniczną, eklektyczno-romantyczną fantazją. Przekaz ikonograficzny nie pokrywa się żadną miarą z materiałami kartograficznymi, choć nie ma wątpliwości co do intencji artysty, który tak sobie wyobraził pałac Radziwiłłów. Trzykondygnacyjny korpus, założony na planie wydłużonego prostokąta posiada 16-osiową fasadę, z boku przylega węższa trójosiowa przybudówka, w narożniku zaś okrągła wieża. Fasadzie budowli nadano niezwykłą formę. Dwie dolne kondygnacje ozdobiono 16 kanelowanymi półkolumnami jońskimi, między którymi znajdowały się okna. Na parterze wprowadzono kwadratowe opaskami, a w centrum wejście z ozdobnym portalem o spłaszczonym łuku, dekorowanym zawijającym ornamentem. Duże okna piętra zyskały bogatą oprawę w postaci uszakowatych obramień, w dole przechodzących w woluty. Nad nimi widoczne jest dekoracyjne zwieńczenie o formach trudnych do identyfikacji na rysunku Januszewicza. Nad portalem, między dwoma oknami widnieje ozdobny kartusz herbowy. Trzecia kondygnacja, *mezzanino*, zamknięta została niskimi arkadami. Kompozycja elewacji łączy w sobie różne stylistyki. Arkadowe, o spłaszczonych łukach ukształtowanie trzeciej kondygnacji, wzorowane jest na wileńskich budowlach jezuickich, np. alum-

²¹ A. Bernatowicz, *Rossi Pietro (Piotr) de*, [w:] *Słownik artystów polskich i w Polsce działających*, t. 9, Warszawa 2013, s. 124-125.

nacie (przed 1622?) czy nowicjacie. Wczesnobarokowe formy reprezentują uszakowate i wolutowe oprawy okien piętra elewacji, inspirowane są XVII-wiecznym formami Constante Tencalli, twórcy kościoła św. Teresy dla karmelitów bosych. Pojawiają się oryginalne motywy, czyli kolumny jońskie na fasadzie – formuła niespotykana w Rzeczypospolitej. Kolumny stosowano przede wszystkim w architekturze sakralnej, a do elewacji pałacowych użył ich Rafael w projektach Palazzo Vidoni-Caffarelli, (1515-1529) i Palazzo Brancionio dell'Aquila (przed 1520). Później reprezentatywnym przykładem stała się północna elewacja Luwru (1667; Ch. Perrault).

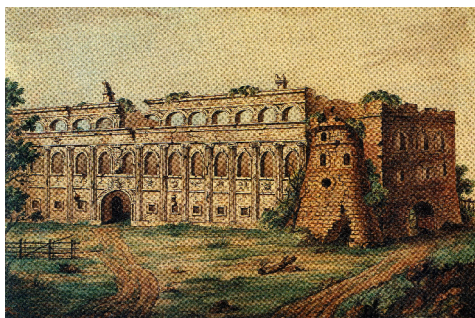

Il. 8. Wilno, „pałac Bogusławowski”, fantazja architektoniczna. Mal. Marcei Januszewski (M. Janusevicius), ok. 1835, na podstawie P. Rossiego., wg Drèmy...

Bogusław był ostatnim po mieczu dziedzicem z linii birżańskiej (zm. 1669). Jeszcze za życia córki i spadkobierczyni Ludwiki Karoliny (zm. 1695) dobra wileńskie, jako część dóbr neuburskich, zajął Karol Stanisław z linii nieświeskiej. Po nim po wieloletnim procesie dziedzictwo to stało się własnością Hieronima Floriana i Michała Kazimierza „Rybeński”, a w końcu Karola Stanisława „Panie Kochanku”. W 1828 r. Prokuratoria Masy Radziwiłłowskiej sprzedała ruiny pałacu za 500 rubli jako materiał budowlany, z którego w 1829 r. niejaki Kosobudski wzniósł sobie dom na przedmieściach Wilna. Zabudowa zespołu w ciągu XIX w. została niemal całkowicie unicestwiona.

„Pałac Januszowski” przy Wileńskiej Bramie

„Pałac Januszowski” stanowi najokazalszą znaną rezydencję Radziwiłłów w Wilnie. Teren znajdujący się tuż poza murami miejskimi przy Bramie Wileńskiej, przy ul. Wileńskiej (Viniaus g.), prowadzącej do mostu na Wilii. W XVI w. należał do Kisków, którzy posiadali tam drewniany dwór. Prawdopodobnie w związku z małżeństwem Barbary z Kisków z Jerzym Radziwiłłem (zm. 1541), kasztelanem wileńskim i hetmanem wielkim litewskim, stał się własnością rodu i był dziedziczony kolejno przez Mikołaja „Rudego” (zm. 1584) oraz jego syna Krzysztofa „Pioruna” (zm. 1603). Urszula Augustyniak, monografistka Krzysztofa Radziwiłła podaje, że po śmierci „Pioruna” w 1603 r. dokonano w 1604 r. podziału między jego dwóch synów. Krzysztof, syn drugiej żony – Katarzyny z Ostrogskich – odziedziczył *kamienicę na ulicy Zamkowej w Wilnie ze wszystkim i dwór drewniany w Wilnie u Wilejskiej Bramy. Podle*

Il. 9. Wilno, pałac „Bogusławowski”, fantazja architektoniczna, ok. 1835. Mal. Jan Szolma (J. Šolma) na podstawie M. Januszewskiego, wg Drémy...

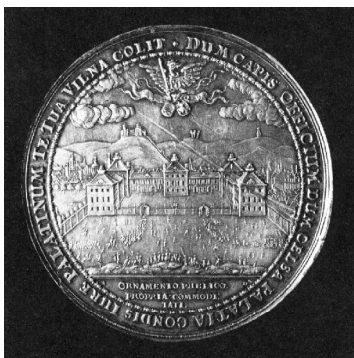
tego drugi dworek nazwany *Radoszowski*²². Usytuowanie dworu drewnianego w *Wilejskiej Bramy* nie budzi wątpliwości, tam później powstał pałac Januszowski. Natomiast kamienica na ul. Zamkowej według informacji tej Badaczki w 1609 r. zamieniona została na zbór ewangelicko-reformowany²³. Nie jest to jasne, bo całą posesję przejął Janusz i znajdowały się tam budynki zespołu rezydencjonalnego. Nowy dziedzic w latach 1614-1631 wykupił sąsiednie nieruchomości, m. in. od Steckiewiczów, Komorowskich i Ruszcyców.

Powstał w ten sposób zespół zabudowanych działek z ogrodami, między ulicą Wileńską a ulicą Kozienicką *która idzie od mostu murowanego do trockiej Bramy*, obecnie między ulicami Wileńską (Vilniaus g.), Dobroczynności (Labdarju g.), Tatarską (Totorju g.) i Ludwisarską (Liejyklos g.). Z dostępnych źródeł wynika, że jeszcze przed 1640 r. siedzibą Radziwiłła był drewniany dwór z obiektami związanymi z jego obsługą. Na tym miejscu powstał monumentalny pałac, zwany „Januszowskim”. W 1653 r. w związku z otrzymaniem urzędu wojewody wileńskiego Janusz Radziwiłł zamówił w Gdańsku u Sebastiana Dadlera medal pamiątkowy (il. 10)²⁴. Na rewersie utrwalony został wileński pałac na tle panoramy miasta. Inskrypcja: *ORNAMENTO PUBLICO PROPRIA COMMODITATI* (Dla ozdoby publicznej i własnej wygody), a w otoku: *DUM CAPIS OFFICIUM DUM CELSA PALATIA CONDIS JURE PALATINUM TE TUA VILNA COLIT* (Gdy obejmujesz urząd, gdy wyniosłe pałace budujesz, słusznie Cię twe Wilno wojewodo wielbi). Na awersie widoczna jest postać hetmana na koniu prowadzonym przez pajuki, (ewentualnie: masztalerzy lub lancknechtów). *D.[ie] XVI May A[nno] MDCLIII INGRESUS VILNAM PRINCEPS RADIVILIUS HEROS SIC VULTU ATQ[ue] HABITU CONSPICIENDUS ERAT*. Wynika zatem, że w 1653 r. pałac był wybudowany, choć może jeszcze niekompletnie wyposażony. Realizację widocznej na medalu sylwety potwierdzają inne źródła, jak choćby plan z 1737 r., choć opisany jako zrujnowany (107. *Raziwilisch ruin: Palais*). W 1655 r. zmarł jego właściciel Janusz, a Bogusław Radziwiłł, ożeniony z jego córką Anna Marią, przejął pałac. W tym samym roku budynek został mocno zniszczony przez obce wojska. Budowli nadano nietypowy, jak na owe czasy, kształt i plan. Stworzono kompozycję opartą na planie „U”, składająca

²² U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 232; V. Dréma, *Dinę s Vilnius*, Vilnius 1991, s. 159.

²³ U. Augustyniak, *op. cit.*, s. 232.

²⁴ A. Wićcek, *Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku*, Gdańsk 1962, s. 126, il. 144.

Il. 10. S. Dadler, awers medalu Janusza Radziwiłła z sylwetą pałacu „Januszowskiego”, wg Więcka....

się z pięciu trzykondygnacyjnych pawilonów, czterech w narożach i jednym w centrum, połączonych piętrowymi segmentami. Ukształtowany został w ten sposób paradny dziedziniec o wyjątkowych walorach przestrzennych, otwierający się jedną stroną do ulicy. W badaniach pojawiają się sugestie, że zrealizowany pałac odbiegał formą od ukazanego na medalu. Niemniej mogło to dotyczyć szczegółów programu dekoracji i wnętrza. Istnienie trójskrzydłowej i pięciopawilonowej kompozycji potwierdza plan sytuacyjny z ok. 1737 r. Pierwotna koncepcja ideowa w przeważającej mierze została zrealizowana

Pałac Radziwiłła stanowi przykład adaptacji koncepcji paryskiego Pałacu Luksemburskiego (1610-1630; Salomon de Brosse) w rezydencjonalnej architekturze Rzeczypospolitej. Cechą charakterystyczną było wprowadzenie dużych pawilonów połączonych niższymi skrzydłami. Powyższy model wywodzi się z renesansowej architektury, gdy średniowieczne wieże przekształcono w wieżowe ryzality, a następnie rozrosły się one do okazałych pawilonów. Tego typu rozwiązania architektoniczne pojawiły się w Rzeczypospolitej w czasach panowania Władysława IV Wazy i związane je ściśle z treściami militarnymi, apologetyzacją rycerskiej profesji. W Podhorcach (1634-1640; atryb. proj. C. Tencalla, bud. M. Silvestri, J. L. von Wohlzogen) dla hetmana Stanisława Koniecpolskiego pałac zintegrowano z bastionowymi fortyfikacjami²⁵. W Warszawie formę pawilonową nadał arsenałowi królewskiemu (1638-1640; C. Tencalla?)²⁶. Dodajmy jeszcze pałac w Birzach o datowaniu ustalonym przez Tadeusza Wasilewskiego na lata 1638-1640 (Janusz Radziwiłł), a wyposażanie trwało po 1640 r., gdy zamek odziedziczył książę Bogusław. Stanowił on, tak jak i pozostałe, wariant *palazzo in fortezza*. Do wyjaśnienia pozostaje kwestia autorstwa projektu wileńskiego, którego założenia sformułował fundator. Przynależność do elit władzy i kontakty z dworem królewskim owocowały korzystaniem z najlepszych artystów, by wymienić Daniela Schultza, autora znakomitego portretu magnata. Tworcą projektu był niewątpliwie Constante Tencalla, działający w Wilnie w latach 1623-1634 i prowadzący budowę kaplicy św. Kazimierza. Później, do śmierci w 1647 r., jest aktywny w Warszawie²⁷. W latach trzydziestych posiadał status architekta królewskiego, projektując w Warszawie i Wilnie, Zachowane dwa pawilony, skrzydło boczne i część skrzy-

²⁵ Z. Bania, *Pałac w Podhorcach*, „Rocznik Historii Sztuki”, 13, 1981, s. 97-170.

²⁶ Z. Bania, *Arsenał Warszawski*, Warszawa 1978.

²⁷ H. Osiecka-Samsonowicz, *Tencalla Constante [w:] Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016, s. 463-470.

Il. 11. Wilno, pałac „Januszowski”, fragm. Planu der Stadt Willda...
z 1737 r., wg Vilniaus miesto planai...

Il. 12. Wilno, pałac „Januszowski”, widok na zachowane pawilony i skrzydło,
fot. T. Bernatowicz, 2015

Il. 13. Wilno, pałac „Januszowski”, widok skrzydło środkowe,
fot. T. Bernatowicz, 2015

Il. 14. Wilno, pałac
„Januszowski”,
widok na elewację
skrzydła z pozornym
portalem,
fot. T. Bernatowicz,
2015

dla środkowego dają wyobrażenie o stylistyce architektury rezydencji Radziwiłła. Występują w nich charakterystyczne, uszakowate oprawy okien, narożne boniowania oraz wolutowe oprawy otworów. Oddzielnym zagadnieniem było wykonawstwo. W tym czasie utrwalała się już praktyka oddzielania procesu projektowego i realizacyjnego. W kontekście naszej budowli pojawia się budowniczy Jan Ulrich. Analogie z dziełami Tencalli są oczywiste, a dodajmy, że z Włochem pracował Wilhelm Pohl, radziwiłłowski architekt i budowniczy – twórca dworu na Puszkarni.

Nadal pozostaje otwarta sprawa inicjatora budowy. Tencalla był w Wilnie do 1634 r., a więc mógł wykonać projekt i rozpocząć prace dla Krzysztofa Radziwiłła. Nie można odrzucić wariantu, że fundatorem był Janusz, a projekt pozyskał od Tencalli w Wilnie lub w Warszawie. W chwili śmierci ojca miał już 28 lat i był przygotowany na przejęcie rodowego dziedzictwa. Po 1655 r. pałac stał się własnością Bogusława. Jego listy z lat 1662-1663, pisane z Królewca do Jakuba Jaspersa, mówią o planowanych remontach obu pałaców wileńskich, zwłaszcza Januszowskiego, w którym przygotowano do użytkowania jeden z pawilonów oraz galerię. Gromadzono materiał, co poświadcza inwentarz z 1670 r., ale rok wcześniej książę zmarł i fabrykę zatrzymano.

Nieświescy spadkobiercy, tak jak w przypadku pałacu Bogusławowskiego, nie byli zainteresowani rewaloryzacją dóbr swoich kalwińskich kuzynów, zwłaszcza, że mieli rodowe pałace i nieruchomości w Wilnie niezagrożone przejęciem w ramach sporów o dobra neuburskie. W XIX w. rozebrano trzy pawilony oraz dwa skrzydła, w miejscu których powstała zabudowa kamieniczna.

Aneks I

AGAD AR, dz. XXVI, nr 37, s. 46-50.

Regestry wedworze wileńskim. Ochędostwa rozne ktore Xzna Jejmsc Posmierci Xcia Jeo mci odebrała roskazała p. pękalskiemu. (s. 46)

Pokój w krzyżowej kamienicy atlasem pstrym obity, którego sztuk ośm a między oknami tamże sztuk 5.

Aksamit czarny na stół wzorzysty, obrazów konterfetów różnych szesnaście.

Stolek aksamitny, czerwony 1.

Przy oknach opon zielonych których - 5.

Stolków safijanem krytych zlewki (sic!) - 12.

Pokój ks[ię]żniczki małej.

Obicie skórzane wkoło złociste.

Obrazów różnych - 11.

Kobierców adziamskich przy oknach 5.
Kownata gdzie Ks[ię]żna Jejmość sypia.
Obita szpalerami złocistemi wkoło.
Obrazów w sieni różnych - 6.
Stół marmurowy.

W alkierzyku Ks[ę]żny Jejmści.

Aksamit czarny z fransłą na stół.

W wielkiej kamienicy.

Izba stołowa obita wszytka oponami ninderlandskimi, których sztuk 12. (s. 47)

Falendysz czerwony między oknami.
Obrazów różnych konterfetowanych 28.
Lichtarz wielki, mosiądzkowy, zawieszisty.
Pozytyw muzyczny do grania.

W **sieni** przed stołową izbą
Lichtarzów mosiądzkowych przybijanych dwa.

Przeciwno stołowej izbie

Pokój obity pułtłasem żółtym z czerwonym bretów 91.

Obrazów tamże sześć.
Kobierzec na stół jedwabny
Między oknami sukno czerwone.

Pokój drugi.

Obity adamaszkiem żółtym z czerwonym bretów 54.
Zwierciadło w hebanie.
Krzesel aksamitnych, czerwonych trzy, złocisto oprawnych.
Krzesel aksamitnych, błękitnych złocisto oprawnych 2. (s. 48)

Z tego pokoju w **sieni**.

Latarnia szklana.

Z tej sieni.

Pokój indyjskim adamaszkiem obity, wszytek błękitnym z czerwonym sztuk - 6.

Między oknami sukno czerwone.
Na stole falendysz zielony.
Prasi dwie do listów.
Księgi safianem oprawne złocisto.
Książ dwoje w aksamicie czerwonym.

Ksiąg kamiennych, oprawnych srebrem dwoje.
Krzesel para jedno zielone, drugie czarne.
Instrument nowy, wielki
Konterfet królewny angielskiej.
Konterfet drugi Księżny Jejomości.

Komora z tego pokoju
W komorze obrazów różnych -11.
Na stole sukno zielone falendyszowe.
Zwierciadło hebanowe, nowe.
Zasłon zielonych, harusowych - 3.
Do komina kleszcze żelazne, widełka i łopata.
Sama komora pułtłasem pstrym obita.
Bret pomarańczowy, bret błękitny, bret czerwony sztuk 6. (s. 49)

Z tej komory **izdebka mała** suknem zielonym wszytka obita.
Zwierciadło hebanowe, czarne, wielkie.
Sukno zielone na stole.
Przy oknie opona zielona dla zasłony.

W domu drzewnianym.
W **stołowej izbie** obrazów różnych wojen 18.
Obraz bitwy na kropiwnej.
Konterfet Ks[ie]cia Jegomości po husarsku.
Konterfet Ks[ie]żny Jejomości.
Lichtarz mosiądzkowy, zawiesity.

W altanie murowanej
Ta wszytka szpalerami obita złocistemi.
Obrazów różnych - 6.
Miednic z nalewkami gliny indyjskiej 2.
Z osobna naliwek indyjskich 2.
Dzbanów wielkich, indyjskich z nakrywkami 2.
(s. 50)

W łaźni wileńskiej.
Wanny wielkie, cynowe dwie z herbami.
Wanienki cynowe dwie mniejsze z herbami.
Kotłów wielkich, mosiądzowych trzy.
Kociołków małych pięć.
Szkarpoletów patelnie dwie.
Durszlaków 2.

Szaflików 5.
Miednic wielkich 2.
W izbie obrazów 5.
Obraz monopolu 1.
Zwierciadło wielkie złocisto 1.
Tablica czarna do pisania 1.
Stół skurzany, czarny 1.

Przeciwna izba.

Suknem zielonym wszytka obita.
Obrazów różnych 7.

Aneks II

AGAD AR, dz. XVIII, nr 275, s. 1-6.

Inwentarz sporządzony w 1670 r. po śmierci Bogusława Radziwiłła

Mieszczanie w Jurydykach do Pałacow Wilenskich Jurydyki Xcia Jmci Pana Koniuszego Wo Xa Litto mego Młsciweo należących zamoiey administracy osiedli j przybyli od roku 1662 az do Roku 1667 których zwoli tegoz Xcia Jmsci Listowey w zawiadywanie Panu Staroscie Dubinskiemu podałem oraz z Pałacami y wszytkiemi donich należącymi przynależnosciami według Generalanego Jnwentarsza w którym się dostatecznie rzecz kozda specyficuie i wyraża takze według Jnwentarzow od Panow Rewizorow zspisanych. (s. 1)

Naprzód

Pałac u Wileńskiej Bramy leżący od nieprzyjaciela wiarołomnego zrujnowany tylko po części restaurować poczęty, pod nakryciem. W nim sklep dolny, w którym miałem stancję z oknami trzema, szklanemi, z piecem zielonych kafli. Do niego drzwi na zawiasach żelaznych, z klamką i zaszczipką i probojem. Z tegoż sklepu w boku drugi sklep, do którego drzwi na zawiasach żelaznych, z klamką, zaszczipką i probojami. W tym sklepie ankr wielkich, grubych do tego należących pałacu dwadzieścia i dwie. Z tych sklepów wyszedł drzwi do sadu na zawiasach żelaznych, z klamką, z zaszczipką i z probojami. W tyle tego sklepu kuchenka, do której drzwi na zawiasach żelaznych, z klamką, i z probojami. Pod tymże pałacem piwnic cztery. Do pierwszej wchodzić drzwi dwoiste na zawiasach z zamkiem wewnętrznym z zasuwkami, z zaszczipką i z probojami. Do drugiej wchodzić drzwi pojedynkowe na zawiasach żelaznych, z klamką i probojami. Nad szczyt do tych piwnic idącą daszek guntami kryty. W sklepiku tym gdzie horodniczy mieszkał drzwi (s. 2) na zawiasach żelaznych i piec kaflowy z kominkiem. Naprzeciwko tego sklepiku sklep wielki, do którego drzwi na zawiasach żelaznych z klamką i z probojami. Na drugim piętrze tegoż pałacu w pokojach wszystkich balki położone. Na tymże piętrze tarcie róż-

ných leżących ośmdziesiąć pięć. Galeryja długa dranicami nakryta. W tejże galeryi ankry żelazne wszędy zawleczone, także i drugiej, która na filarach stoi w średnim padilionie w ostantim gurnym piętrze nakołą idą ankry a z osobna przez średnią ścianę wszystkich pokojów między murem saskiego ogrodu a murem pałacowym parkan drewniany wysoki. Item w murze pałacowym od fory miejskiej parkan drugi, broma wjezną, w niej wrota z tarcic na biegunach żelaznych i z goźdzmi żelaznymi. Studnia z zrębem drewnianym i z żurawiem, w którym pręt żelazny. Wieżyczka w murze naprzeciwko dworu Jch Mściów Panów Mierzyńskich? do niej drzwi na zawiasach żelaznych z klamką i z probojami, do której winnych w decyzi sądowej sadzają. Naprzeciwko tegoż dworu w murze tymże forta, do niej drzwi na zawiasach żelaznych z zamkiem wewnętrznym. W tyle pałacu ogród nierestawrowany, w którym teraz są porzeczeki czerwone i białe, agrest, bez czarne jagody rodzący, drugi tylko kwiat z siebie bez owocu wydający, róża czerwona i biała, bulby i czarne porzeczeki.

Pałac nad Wilią rzeką leżący pusty, do którego broma i forty zaparkanione wieżyczką, w której gospodarz mieszka, guntami nakryta, dolne mieszkanie sklepiście, a gurne z balkami. Przy tymże pałacu sadzawek trzy, w których karaś wielki i lin łowi się. Ogród i sad nieoparkaniony.

Mieszczanie: 1. Jan Furman. 2. Symon Sosnowski Zarębacz Kscia Jmci.

(s. 4) Registr rzeczy różnych materyi na restauratją w pałacu u bramy wileńskiej zwiezionej i zgromadzonej, także wszelkiego sprzętu po ś.p. Jaśnie Oświeconym Ksciu Im. Panu Bogusławie Radziwile Książęciu na Birżach, Dubinkach, Słucku i Kopylu Pana [--] i Siebieżu, koniuszym W. Ks. Litto, brańskim, barskim, poszyrwintskim etc. staroście, przy wszytkiej juridice Jego Kscej Mści wileńskiej w pałacu Kscia Im. zabranych przy bytności na ten czas Pana podstarościego Kscia Pana Jana Kelinka (sic!) starosty dubińskiego i wszytkiej juridiki Kscia Im. wileńskiej Pana Stanisława Wiśniewskiego przez Pana Eynarowicz roku 1670 die. 10 january zajachany ten pałac i zrabowany nocnym sposobem. Naprzód

Materie na restaurowanie tegoż pałacu

Dembiny w kłodach, na uszaki zgotowanej po sążni 4.

W galeryi w tym pałacu gdzie sam P. Cynarowicz zapieczętował sztuk 120.

Dembiny w mniejsze części czworograniasto pilowanej na ramy do okien po sążni trzy ... 90.

Drzewa dębowego kłód wielkich po sążni z wielką trudnością prowadzonych tak wodą i lądem do pałacu kłód N° 3.

Furmanom, którzy to drzewo sprowadzili, zapłacili f. ... 30.

Dembiny lupanej do okien na ramy do tegoż pałacu która w sklepie złożoych ... 12.

Tarcie dembowych, kop 6, 20.

Ram dębowych wielkich do okien dębowych od roboty f. 7 Mo 12.

Dyłowania wpułpłowanego do grodzenia ogrodu nad Wilią kop 30.

Tarcie sosnowych ... kop 50.

Drzewa sosnowego połamanego na ramy do tego pałacu kop 7.

Wapna gotowanego wypalonego zwiezonego tak w dolnym pałacu, w sklepie, jako i w tym u bramy wileńskiej skrzyń N° 194.

Osobliwie w Sołtaniszkach Kscia Im. wapna wypalonego piec w którym zawsze się gotuje skrzyń ... N° 230.

Od wypalenia wapna strycharzom zapłacono f. 75.

Osobno podle pałacu dolnego nad wilią kamienia wapiennego na sypanie skrzyń ... 170.

Kamienia gotowego na brzegu Wilii podle tego pieca zwiezonego skrzyń 200.

Kamienia a gruncie Kscia Im. wykopanego za złotych 200. (s. 6)

Stołów dembowych stolarskiej roboty ... N° 4.

Stołów sosnowych ... N° 8.

Zedlików pojedynkowych ,, No 20.

Okien w dolnych pokojach w tym ze pałacu wielkich ... No 16.

Szklanych w ołów noworobionych z muru powyjmowane.

Drzwi w tem pałacu jako w pokojach i w galeriach w dolnych z zamkami ... N° 14.

Okien różnych ... N° 2.

Pieców olewanych z kafli białych z fundamentu porozbierani i zabrani ... N° 3.

Pieców zielono polerowanych także zabrano ... N° 2.

Wozów z kołami ze wszystkim co materią wożono do pałacu ... N° 2.

Kół wzięto kosztujących ... f. 200.

Smoły do strychowania strugów ... f. 4.

Szkło na oknach tych pałaców

Kupionego szkła po f. 60 skrzyń ... N° 6.

Ołowiu sztuk wielkich zkowanych z wicin ... N° 3.

Cyny sztuka wielka, w której cetnarów ... N° 8.

W temże sklepie gdzie szkło było pieniędzy zabrano Im. Pana starosty dubińskiego f. 400.

A osobliwie Hósarski krubs (sic!) z tak kosztujący ... f. 30.

Sukna francuskiego, rysiami podszyte w temże sklepiku zabrane ... f. 500.

Legumina

[dalej wyszczególnienie płodów rolnych, przyp. T.B.]

Aneks III

AGAD AR, dz. XVIII, nr 275, s. 15-21.

Inwentarz sporządzony w 30 lipca 1694 r. przez Aleksandra Hodojewskiego po przejęciu przez Karola Stanisława Radziwiłła, po śmierci Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej

Inwentarz Dworu Murowanego nad Wilią Leżącego Jaśnie Oświeconemu Xiążęciu Imć Panu Podkanclerzemu Wielkiego Xięstwa Litewskiego Destynowanego... .

(s. 16)

„**Brama murowana** bez wrót, jednak jeszcze cała; **druga brama**, wchodząc w pałac zrujnowana. Po prawej stronie **pałac murowany** o dwóch piątrach zrujnowany, bez dachu i wszelkich apartamentów, ściany jednak i i mury do dwóch piątr są całe (s. 17) wszędzie; od tego pałacu w prawo drugiego **pałacu krzyżowego** mury stojące, bardziej zrujnowane niż w pierwszym. Na dole, w ziemi sklepy pod tym pałacem całe tako i wschody tego pałacu sklepiste po większej części całe. Przy tym drugim pałacu **brama** ku sadzawkom; nad rzeką **stajnia murowana** z izbą i komorą tudzież z drugiej strony **wieża wysoka**, cała, jednak bez dachu; w niej sklep cały i na wierzchu tego sklepu, na drugim piątrze izba; podle tego sklepy dwa całe, z murem trzech łokci; nad sklepami gdzie przedtym na tych murach **dom drewniany** był; dziedziniec wielki przestrony, kwadratowy; dokoła ten dwór **murem wysokim obmurowany ze trzema wieżami** na trzech rogach będącemi; przy tym dworze za murem miejsce i plac **ogrodu** Wielkiego Xiążęcego (s. 18). W pewnym zagroźdzeniu po koniec dworu na ten czas posesysi Ichmć Panów Chrapowickich będącego; z drugiej strony domkom mieskim nad Wilią leżących; z trzeciej strony murów i pałaców **sadzawki trzy** żywej wody; między temi sadzawkami plac gdzie **łaźnia** książęcia bywała; tam się zabudował pierwszy Marcin Grzegorzewski mieszczanin na dziesięciu prętach między Wilią a sadzawkami; bywała przy tym **kuchnia** do tego dworu y pałacu należąca; drugi Jan Burniewicz na czterech prętach; trzeci Jan Nosowski na czterech prętach i pięciu pręcikach; podle tek kustodyi był **dwór drzewniany** z budynkami dla sług i dworu książęcego, teraz ten plac trzyma Im Pan Neusztad cześnik mcisławski prawem dożywotnim od sławnej pamięci książęcia Imć Pana (s. 19) Bogusława i budynki na tym placu są kosztem Imć Pana Neysztada wystawione; przy bramie wielkiej wjezdnej na placach ogrodu książęcego zabudowali się mieszczanie, mianowicie po prawej stronie wychodząc czwarty Jan Baran na trzech prętach y pręcikach siedmiu; szósty Hrehory Szon na czterech prętach; te domy leżą tyłem do ogrodu książęcego; podle tego Hrehorego Szona zajęli Ichm Chrapowiccy plac dwór zabudowali na nim. Wszyscy twierdzą iż to był plac wtył ogrodu książęcie-

go na nim mieszkał przed wojną moskiewską mieszczanin książęci do jurisdicctigi tego dworu książęcego należący pyta się u Ichmc Panów Chraptowickich o prawie i należności; po drugiej stronie bramy nad sadzawkami zabudowali się ci mieszcza- nie, mianowicie po liwej (s. 20) stronie bramy wychodząc ku zamkowi siódmy Jan Mosielewski na czterech prętach, ósmy Andrzej Narbutowicz na sześciu prętach, dziewiąty Stefan Oie[--] na czterech prętach; nazad powróciwszy ku zamkowi, nad samemi sadzawkami na placach książęcych ci są mianowicie dziesiąty Symon Day- kiewicz na pięciu prętach, jedynasty Symon Juszkowski na czterech prętach i puł- tora pręcika, dwunasty Kazimierz Zyłowski na sześciu prętach, trzynasty Kazimierz Thomaszewicz tkacz na ośmiu prętach, czternasta Adamowa Zoładkiewiczowa na sześciu prętach, piętnasta Krzysztofowa Budziwiczowa wdowa na pięciu prętach i siedmiu pręcikach. Powinność tych mieszczan płacić czynszu corocznie o Świę- tym Michale od prętu po groszy piętnastu, przytym od każdego dymu podwrotnego złoty jeden groszy piętnaście

U Trybn' Jnwętaru Jasnie Oswieconego Księżaty (s. 21) Jetlo myłosty' Panu podkancleromu Węlykom' Kniaz' Litew' służa' podpys ryky tymy słowy podpisuie ten inwentarz do woli Xżney Jejm' Dobrodzieyki moiey Stanisław Niezabytowski kotoryże tot inwentar za podaniem onych czerez osobu wremenieniu do akt (...) Michał Hreszczawica Pisar."

Summary

Prince's splendour in the capital. Residences and good of the Radziwiłł family in Vilnius of 16th - 18th centuries

The article is devoted to formation of two residential complexes in Vilnius, originally belonging to the Calvinist Radziwiłł family, princes on Birże and Dubinki. One of them is called "Boguslawowski Palace", named in honour of one of the owners, Bogusław Radziwiłł, the Lithuanian equerry (died in 1669). It was located opposite the cathedral, on the Vilia river. In fact, it was a multi-part residential complex shaped from the 16th to the 17th cen- turies. Around the mid-16th century a wooden manor house was built; it was followed by erection of a brick Renaissance mansion in the late 16th century. The next building was a magnificent brick mansion (1611-1630) erected by Wilhelm Pohl (Pol, Pollis) for Janusz Radziwiłł, the Vilnius castellan. The building was expanded by another owner, above-men- tioned Bogusław Radziwiłł, between 1636 and 1655. In the 19th century all the buildings were demolished. The article critically examines previously known sources, confronting them with historical designs, as well as reveals the new ones, such as a design of the Radwiłł jury- dyka from the 18th century. The second part of the paper is devoted to the second mansion, namely "Januszowski Palace", named after Janusz Radziwiłł (died in 1655), the voivode of Vilnius. A monumental palace, established on the E-letter-layout, with five pavilions

joined by wings, was built in 1635-1653, according to the design of Constante Tencalli. In the 19th century, a part of the palace from the side of the city walls was destroyed; the remaining part, consisting of two pavilions and two wings, was renovated and intended for the headquarters of the museum after 1945.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Główne Akta Dawnych Archiwum Radziwiłłowskie: dz. V, nr 4755, 8017a, 8080, 9304, 9448, 9448a, 12382/1, 14979, 15062, 15069, 15511, 17909, 18868; dz. XVIII, nr 275; dz. XXVI, nr 37.

Opracowania:

- U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.
- Z. Bania, *Arsenal Warszawski*, Warszawa 1978.
- Z. Bania, *Pałac w Podhorcach*, „Rocznik Historii Sztuki” 1981 (13), s. 97-170.
- T. Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697-1763)*, Warszawa 2011.
- V. Drëma, *Dingę s Vilnius*, Vilnius 1991.
- M. A. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 173-225.
- A. Miłobędzki, *Architektura XVII wieku*, Warszawa 1980.
- A. Skiepin, *Architekci Janusza Radziwiłła*, „Barok. Historia - Literatura - Sztuka” 2009, 16/2 (32), s. 185-196.
- Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.
- A. Więcek, *Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku*, Gdańsk 1962.
- Vilnaius miesto planai*, red. B. R. Vitkauskienė, Vilnius 2016.
- B. R. Vitkauskienė, *Ogrody barokowe Kiszaków i Radziwiłłów w Wilnie na Puszkarni*, „Barok. Historia - Literatura - Sztuka” 2006, 13/1 (25), s. 133-154.
- J. Zawadzki, *Jak Krzysztof Radziwiłł (1585-1640) dwory i zbory budował. Uwagi do organizacji prac budowlanych w dobrach magnackich na Litwie w pierwszej połowie XVII w.* (w druku).